

*Ладигіна І.В.,
кандидат архітектури,
доцент кафедри архітектурного проектування
Ілляш А.М.,
асистент кафедри урбаністики
Харківського національного університету
будівництва і архітектури*

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЙЗНАЧНІШИХ МІСТ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (на прикладі Великого Харкова)

Постановка проблеми. У сучасних умовах становлення постіндустріального суспільства в Україні функціонально-планувальна організація найзначніших міст зазнає великих змін. Спостерігається повсюдне перенесення акценту з виробничої сфери діяльності, що була протягом десятиліть основою містобудівної бази поселень, на розвиток сектору послуг, фінансової сфери, новітніх технологій.

Носіями постіндустріальних функцій у структурі населених пунктів усе частіше стають багатофункціональні комплекси (БФК), що успішно трансформуються з окремих об'єктів у складні поліфункціональні утворення міського типу і формують, власне, нові функціональні зони – містобудівні вузли міського каркаса. Такі мегаструктури проявляють себе як найбільш сталі елементи в складній, дисипативній, що носить імовірнісний характер, міській системі і здатні в перспективі взяти на себе роль атракторів міського розвитку.

Багатофункціональні громадські комплекси, що впроваджуються у сформовану структуру сучасного найзначнішого міста, яка відрізняється як рівнем містобудівного освоєння, так і характером навколишнього міського середовища, змушені реагувати на ситуацію, що склалася. При цьому, якщо в контексті формування постіндустріальних соціально-економічних відносин вплив виробничо-промислових функціональних територій на організацію міської життєдіяльності поступово слабшає, існуюча структурно-планувальна організація населеного пункту продовжує відігравати досить важливу роль у її забезпеченні.

Прояв планувальної організації міста, що включає різні структурні зони, на думку Ю.Л. Пивоварова, пов'язується з формуванням «вели-

ких» міст у рамках третього глобального етапу урбанізації, коли в умовах індустріального суспільства моноцентричні агломерації досягають свого «зрілого» розвитку. Так, у місті-центрі виділяються: історичне міське ядро; центральна зона, що охоплює, крім міського ядра, найближчу до нього інтенсивно освоєну територію; зовнішня зона із суцільною, але менш інтенсивною забудовою; прилягаюча до міста-центру територія першої приміської зони (урбанізованого ядра).

У результаті встановлення тісних різнобічних зв'язків між містом-центром і прилеглою до нього територією першої приміської зони (урбанізованого ядра) проявляється нове єдине утворення – «велике» місто.

Можливість виділення структурних елементів міста зайвий раз підтверджує різний рівень їх містобудівного освоєння, що спадає від центру до периферії, а каркас міста, накладаючись на цей ієрархічно організований структурний ряд, створює диференційовану підоснову, в якій виділяються вузли для формування як окремих містоутворюючих та містообслуговуючих об'єктів, так і нових функціональних зон, що розвиваються на основі багатофункціональних комплексів за принципом «місто в місті».

Оскільки структурно-планувальні елементи міста відрізняються представництвом територій, історико-архітектурним і культурним потенціалом, містобудівною щільністю освоєння (у тому числі функціональною наповненістю), особливостями управління (у міських межах і за ними), грошовою вартістю землі, можна говорити, що формується індивідуальне міське середовище, яке має свої переваги й недоліки в кожному структурному елементі.

У такій ситуації багатофункціональні комплекси можуть виконувати роль структур, що компенсують відсутні або нейтралізують негативні характеристики міського середовища окремих структурних елементів міста.

При цьому багатофункціональні комплекси компенсаційного типу (БФК КТ) розглядаються як розвинені структури міського типу, містобудівні вузли або функціональні зони, що поєднують під єдиним дахом або на загальній території більше трьох різних функціональних модулів, що взаємодіють як між собою, так і з навколишнім середовищем, активно на нього впливаючи, і визначаються як складні системи локального рівня, що вбудовуються в систему більш високого ієрархічного рангу на рівні міських структурних елементів або міста в цілому, формуючи нову підсистему громадського призначення або вдосконалюючи існуючу систему загальноміського центру.

Компенсація в даному контексті – це доповнення елементів міського середовища, яких бракує в різних структурно-планувальних умовах, що забезпечує функціональну наповненість, екологічну стабільність і соціально-економічну відповідність середовища запитам суспільства.

Вирішення питань впровадження багатофункціональних комплексів у міську структуру є досить актуальним і розглядається на прикладі Харкова – одного з найбільших агломераційних центрів в Україні.

Метою дослідження є вироблення методичного підходу до включення багатофункціональних комплексів у структурно-планувальні елементи «великого» міста.

Основні положення. Функціонально-планувальна організація Харкова, що складається з ряду об'єктивно існуючих, ієрархічно організованих і концентрично вибудованих структурних елементів, історично сформувалася ще до початку третього тисячоліття.

Вона відповідає класичній моделі «великого» міста з урахуванням ряду регіональних особливостей і включає:

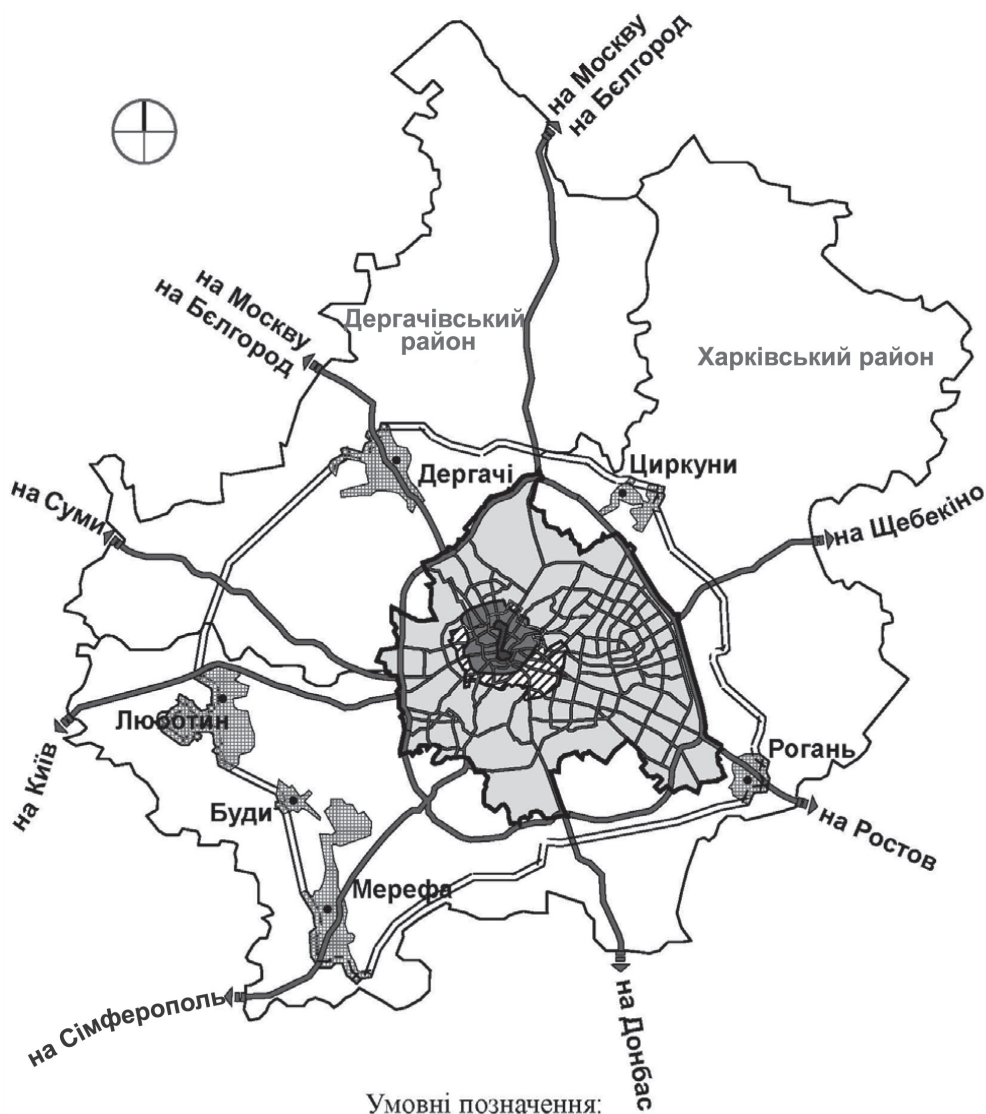
- історичне ядро, сформоване площами Конституції та Перемоги, з'єднаними вулицею Сумською;
- зону громадського центру, що склалася навколо історичного ядра («тихий центр») у межах охоронної зони пам'ятників (за проектом визначення меж історичних ареалів (історико-архітектурний опорний план м. Харкова), головний архітектор – В.Є. Новгородов, 2007 р.);
- зону «старого» Харкова за планом 1896 року;
- нові території, освоєні в радянський період до війни 1941–1945 років і в результаті екстенсивного розвитку міста в післявоєнний період;
- території в адміністративних межах 2012 року;
- урбанізоване ядро в радіусі 20 км від адміністративної межі міста (рис. 1).

Проведені дослідження дозволяють описати особливості міського середовища, що склалися в різних структурних елементах Великого Харкова.

Так, історичному міському ядру відповідає історичне середовище, максимально наближене до автентичного.

Зона громадського центру міста, що прилягає до історичного ядра, – історичне середовище. Воно отримало багатофункціональний та багатоядерний розвиток, сформувало в структурі міста, крім власне центральної частини, систему підцентрів планувальних районів і може бути віднесене до категорії міського середовища найбільш активного росту.

В історичному середовищі з елементами депресії розташована зона «старого» міста – територія, що безпосередньо прилягає до історичної зони громадського центру.









- | | | | |
|---|---|---|--|
|  | - територія історичного міського ядра; |  | - територія Харкова в межах 2012 року; |
|  | - територія громадського центру, яка склалася навколо історичного ядра; |  | - межі урбанізованого ядра; |
|  | - територія «старого» Харкова за планом 1896 року; |  | - межі Харківського і Дергачівського районів |

Рис. 1. Структурна організація Великого Харкова

Урбанізоване середовище характерно для екстенсивно освоєних територій 1960–1980 років.

В урбанізованому ядрі (в 1-й приміській зоні) склалися «розряджені урбанізовані поля».

Історичне середовище, максимально наближене до автентичного, відтворює «правильне» міське середовище, насичене пам'ятками історії й культури, у якому, за словами В. Глазичева, «раціонально організований каркас міста».

Територія історичного ядра має значний ресурсний потенціал та володіє найвищою споживчою вартістю. Багатошаровість культурних змістів, співмірність просторів з людиною, багатофункціональність, висока відвідуваність, зосередження активності та обміну навіть в умовах крайнього занепаду середовища ставлять історичне ядро міста поза конкуренцією.

У той же час в зоні історичного ядра існують певні проблеми. Це «вдавлення» житлової функції і повсякденного обслуговування; завищена щільність забудови і транспортних потоків, відсутність місць для паркування автомобілів, шум, загазованість; зменшення територій зелених насаджень загального користування.

Історичне міське середовище найбільш активного росту – це зона загальноміського центру, що прилягає до історичного ядра й одержала продовження в структурі міста шляхом створення розвиненої підсистеми підцентрів обслуговування в планувальних зонах і районах.

У центральній частині територія поєднує переваги пішохідної досяжності історичного ядра міста, а, отже, доступності найбільш значущих об'єктів міського значення, з камерністю, архітектурною цілісністю, людською співмірністю, масштабністю міського середовища.

На периферії підцентри планувальних районів і зон включаються в урбанізоване середовище екстенсивно освоєних територій.

Розміщення в структурі міста, особливо в його історичній частині, зони загальноміського центру робить її особливо привабливою з точки зору окупності інвестицій. Це веде до неконтрольованого перенасичення однотипними об'єктами обслуговування, створюваними на основі позицій «економічної доцільності», чужорідними з точки зору композиційних і стильових характеристик навколишнього міського середовища.

Історичне середовище з елементами депресії – територія «старого» міста. Незважаючи на ряд болючих проблем, привертає все більшу увагу і жителів, і інвесторів. Депресивні процеси, що виникли в результаті недостатньої реконструкції, призвели до занепаду, а в ряді випадків і руйнування забудови в багатьох кварталах, оголивши тим самим вільні ділянки для нового будівництва.

Територія «старого» міста навколо центральної частини громадського центру менш однорідна і більше розряджена. Тут можна зустріти недіючі підприємства, складські приміщення, стихійні гаражі, запустілі житлові будинки та громадські будівлі.

Крім зазначених недоліків, історичному середовищу з елементами депресії властиві такі важливі проблеми, як застаріла інженерна і транспортна інфраструктура, що не справляється зі зростаючим рівнем автомобілізації, шум і загазованість основних магістралей. Поступове освоєння зелених територій комерційною забудовою (кафе, ресторани, торгові майданчики та ін.) веде до їх деградації. Екологічні проблеми місцевих акваторій не дозволяють формувати на їх основі повноцінні рекреаційні зони. Архітектурні, історичні, культурні пам'ятки часто руйнуються і не реставруються. Спостерігаються ремонт та переобладнання будівель без урахування історичного контексту. У разі масового переведення житла в нежитловий фонд, з виникненням офісів, представництв фірм, баз та ін., середовище стає пустельним і нецікавим.

Урбанізоване середовище – результат екстенсивного розвитку міста в рамках індустріального суспільства. Урбанізоване середовище «спальних районів», що дісталось в спадщину Харкову від радянського періоду, відрізняється низькими естетичними якістьми архітектури, монотонністю (через переважно типову забудову), немасштабними для людини просторами. Акцент на першочергове будівництво житла призвів до відставання у формуванні громадських центрів планувальних і житлових районів. «Прогаляни» в зонах культурно-побутового обслуговування на початку 1990-х років заповнювалися спочатку стихійними ринками, далі – платними автостоянками, і, нарешті, в них без особливої системи почали зводитися торгові, торгово-громадські та багатофункціональні об'єкти. Сама наявність подібних центрів, безумовно, вирішувала й вирішує питання повсякденного, періодичного та епізодичного попиту населення, що проживає на прилеглих територіях. До станцій метрополітену в останні роки почали «підтягуватися» вже складні багатофункціональні комплекси і створюватися пункти зупинки наземного міського та приміського транспорту. Вирішуючи одночасно питання транспортного і культурно-побутового обслуговування шляхом розміщення ексклюзивних функцій та створення системи привабливих соціальних цін на товари, робляться спроби залучити відвідувачів з більш віддалених районів. У той же час, в урбанізованому середовищі залишаються нераціонально вирішеними пішохідні зв'язки, благоустрій, освітлення; спеціалізовані або загального користування зелені насадження «з'їдаються» магістралями, що розширюються, і будівництвом нових

об'єктів. Нові житлові утворення в існуюче середовище вбудовуються досить жорстко і контрастно, без урахування масштабу, тільки на основі «ринкової доцільності» та «досягнень» місцевої будівельної бази. Культурно-інформаційні поля, покликані забезпечувати потреби жителів цієї зони, вельми слабкі.

«Розряджені урбанізовані поля» – це слаборозвинене неоднорідне середовище, що характеризується функціональним черезсмужжям, наявністю незабудованих територій, у тому числі рекреаційних, з екологічними проблемами. Гостро стоїть питання різнохарактерної житлової забудови, слабого благоустрою, освітлення, якості місцевих доріг. Нераціонально використовуються перспективні для соціально-культурного освоєння території. Відсутність повноцінних контактів орієнтує життєдіяльність такого середовища, в основному, на центральну частину міста.

Особливості компенсаційних заходів у різних структурних елементах Великого Харкова та методичний підхід до їх реалізації. Так, розміщення БФК в історичному ядрі покликано компенсувати, певною мірою, негативні наслідки високої затребуваності громадських територій центру в сучасних умовах. Недостатнє обслуговування може відшкодуватися за допомогою *«функціональної компенсації»*. Практично повна відсутність вільних ділянок під забудову, за винятком зелених насаджень загального користування, припускає можливість створення підземних БФК (під площами, скверами), які включають паркінги та пов'язані безпосередньо з посадковими вузлами метрополітену. Враховуючи високий рівень контактів і зв'язків в історичному ядрі, БФК включаються до їх загальної сформованої системи на паритетних умовах як додаткові елементи. При спорудженні БФК на реконструйованій території великого значення набуває історичне оточення з його правилами охорони, стильовими характеристиками, масштабом.

У разі відсутності гострих проблем в історичному ядрі міста бажано максимально зберегти його автентичність, відмовившись від нових включень у його структуру.

Багатофункціональні компенсаційні комплекси в громадському центрі міста, прилеглому до історичного ядра, розглядаються в ролі сучасних абсолютно нових містобудівних вузлів. У таких центрах зосереджуються найбільш актуальні для постіндустріального суспільства функції, новітні технології, відбиваються ландшафтне мислення і сучасні тенденції архітектури. Передбачається моніторинг ситуації несанкціонованого будівництва з порушенням наявної проектною документації. Використовується прийом *«функціональної впорядкованості з подальшою*

типологічною та інноваційною компенсацією». Вся територія центру, включаючи новостворювані ділові зони, зони рекреації, спорту і відпочинку, підземні паркінги, комунікації, вирішується як багатоядерна комунікаційна структура. При цьому зберігається, реставрується, ревіталізується вся історико-культурна спадщина.

Розміщення багатофункціональних комплексів в історичному середовищі «старого» міста може використовуватися для розвитку й ускладнення центральної зони громадського центру без негативного втручання в історичне середовище через наявність певних територіальних ресурсів. Залежно від конкретних умов може застосовуватися як *«типологічна та інноваційна компенсація»*, так і *«культурно-інформаційна»*.

В урбанізованому середовищі екстенсивно освоєних територій створення компенсаційних структур передбачається на основі *«культурно-інформаційної компенсації»* за рахунок впровадження сучасних технологій як у самих багатофункціональних комплексах, так і на прилеглих до них територіях. Подальше підвищення рівня розвитку соціально-культурної інфраструктури всього середовища може здійснюватися шляхом розміщення в міській тканині науково-технічних і ділових центрів, комплексів для проведення виставок, ярмарків і презентацій, універсальних залів та ін., що дозволяє місту успішно діяти на сучасному ринку знань і технологій. При цьому ущільнення і різноманітність функцій, що спираються на новітні технології, неминуче приведе й до зміни особистості жителів у позитивному плані.

Наявність територіальних ресурсів та місцевих особливостей (природних, транспортних, транскордонних та ін.) дозволяє в зоні розряджених урбанізованих полів, на основі застосування *«ексклюзивної компенсації»*, формувати компенсаційні БФК як ексклюзивні структури міського типу – функціональні зони (що розміщуються в структурі існуючих населених пунктів або на вільних територіях). У рамках *«ексклюзивної компенсації»* можливий також інноваційний розвиток приміських територій шляхом створення освітніх кампусів, технопарків, кластерів, високотехнологічних сільськогосподарських виробництв, а також включення в БФК адміністративно-управлінських і науково-дослідних установ.

Для реалізації компенсаційних заходів пропонується *методика системно-середовищної організації* багатофункціональних комплексів компенсаційного типу в структурі «великого» міста (рис. 2).

Методика передбачає послідовне виконання ряду етапів.

Етап 1 включає визначення структурної організації «великого» міста: виділення структурних елементів міста і його опорного каркаса.

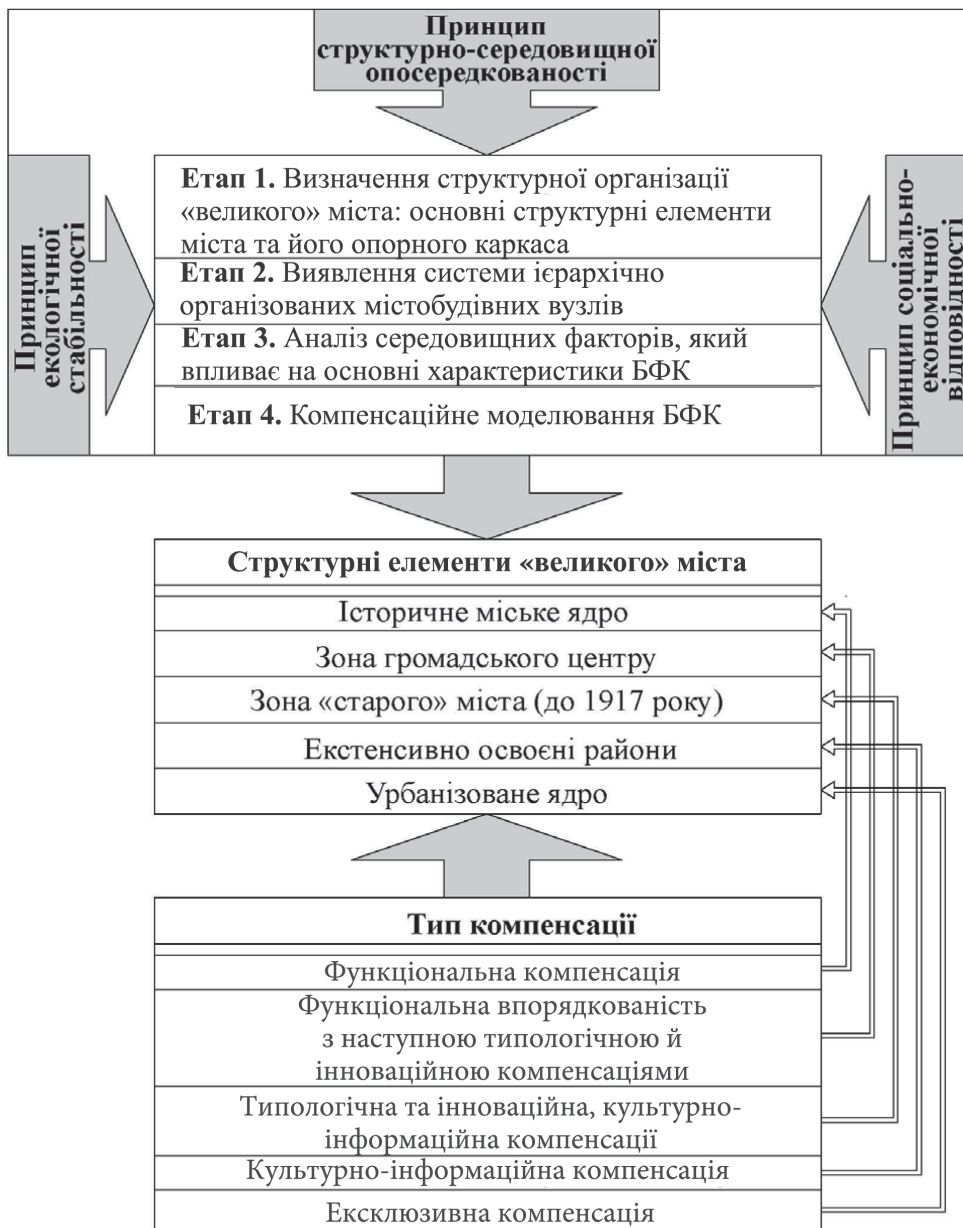


Рис. 2. Методика системно-середовищної організації багатифункціональних комплексів компенсаційного типу в структурі «великого» міста

Структурні елементи можуть бути уточнені на підставі історичних матеріалів та діючої проектної документації.

Опорний каркас спирається на існуючу транспортну інфраструктуру та багатоядерну систему загальноміського центру. Накладення опорного каркаса на структурні елементи міста створює диференційовану основу для розміщення багатофункціональних комплексів.

Етап 2 спрямований на виявлення системи ієрархічно організованих містобудівних вузлів у структурі «великого» міста. Уособлюючи різні архітектурно-планувальні та економічні умови, такі вузли використовуються для розміщення багатофункціональних комплексів. Виділяється три основних типи вузлів.

Вузли 1-го порядку – існуючі вузли, що зосереджують велику кількість різноманітних функцій у поєднанні з усіма видами наземного і підземного транспорту. Розміщення багатофункціональних комплексів в таких вузлах, накладаючись на сформовану інфраструктуру, посилює їх привабливість для населення і, як наслідок, робить більш потужними магнітами в структурі міста.

Вузли 2-го порядку – нові вузли в контексті існуючого каркаса, які створюються заради розміщення багатофункціональних комплексів, що розглядаються на перспективу як відправні точки у формуванні нових громадських підцентрів.

Вузли 3-го порядку – нові вузли тяжіння, які створюються на новому каркасі, що є продовженням існуючої планувальної структури міста. Їх виникнення може бути обумовлене наявністю вільних територій або інших містоутворюючих ресурсів. Формування багатофункціональних комплексів у подібних вузлах визначає їх важливу роль як складної міської структури, створює передумови для розміщення «міста в місті».

Етап 3 присвячений аналізу факторів, що безпосередньо впливають на характер середовища як самого багатофункціонального комплексу, так і навколишньої території, тобто визначають компенсаційні особливості об'єкта, які створюються в процесі проектування.

Виявляється індивідуальність міського середовища в кожному структурному елементі міста, знана своїми перевагами та недоліками, що й визначають роль та значення компенсаційних багатофункціональних комплексів.

Етап 4 включає моделювання компенсаційних багатофункціональних комплексів у різних середовищах складної міської системи. Тобто визначається характер необхідної і достатньої компенсації, що забезпечується багатофункціональними комплексами у конкретному структурному елементі «великого» міста.

Запропонована методика, по суті, являє собою аналітичне дослідження, що виконується напередодні проектування БФК.

На основі матеріалів першого та другого етапів складається ситуаційний план. На основі матеріалів третього етапу – опорний план; 4-й етап служить основою проектної концепції.

Висновки

1. В умовах становлення постіндустріального суспільства в Україні, що обумовлюють зміни функціонально-планувальної організації найзначніших міст, управління розміщенням постіндустріальних функцій в їх структурі пропонується за допомогою багатофункціональних комплексів компенсаційного типу (БФК КТ).

2. БФК КТ, що включаються в структурні елементи «великого» міста, забезпечують вирівнювання постіндустріальних функцій у міру руху від центру до периферії і формують нову або вдосконалюють існуючу підсистему загальноміського центру. Наростання потреби у компенсаційних заходах при віддаленні від історичного ядра міста дозволяє говорити про можливість трансформації БФК КТ з окремих об'єктів і структур до функціональних зон, що розміщуються у важливих містобудівних вузлах, які вже існують або створюються.

3. Розглянутий на прикладі Великого Харкова системно-середовищний методичний підхід організації БФК у міській структурі може бути застосований до «великих» міст, на основі яких сформувалися найзначніші моноцентричні агломерації.

Список літератури

1. *Пивоваров Ю.Л.* Основы геурбанистики. Урбанизация и городские системы. – М.: Владос, 1999. – 232 с.

2. *Шкодовский Ю.М., Лаврентьев И.Н., Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю.* Харьков вчера, сегодня, завтра. – Х.: Фолио, 2002. – 207 с.

Стаття надійшла до редколегії 10 грудня 2014 р.